

III. Ispánságok és a nemesi megye. Az egyházi szervezet.

Nem sokkal azután, hogy a magyarság első képviselői a Szamos partján megjelentek, Szent István kiterjesztette jogát az ország minden használatlan területére. További telepítések irányításán kívül ő foglalja először katonai és igazgatási egységbe ezt a tájat is,¹ amint azt Szatmár városához közeleső vidékek s maga Németi egészen korai megszállása valószínűvé teszi. Legalább száz évre mutat vissza Anonymusnak a várról szóló elbeszélése.² Az így szervezett ispánság rendelkezése alá kerültek nyugaton az első védővonal népei és a velük kapcsolatban álló települések,³ míg ezen túl már a szabolcsi ispán parancsolt. Délnyugaton változó volt a határ, délen az Érvidék és Kraszna mocsarai határozottabban választottak Bihartól és Szolnoktól. A Tisza és Túr folyók, valamint az Avas és a Bükk gerincének vonalán csak később volt szükség az időközben megtelepülés folytán értékessé vált érdekerületek szétválasztására. Az ekként körülhatárolt föld lakott részei a szatmári ispán igazgatása alá kerültek. Az ispánság súlypontja kétségkívül nyugatabbra esett, sőt Szatmártól keletre ebben az időben a lakott helyek száma is igen csekély volt: az elhelyezést mégsem láthatjuk különösnek, főképp ha meggondoljuk, hogy benne határvédelmi szempontok is közrejátszottak. Nem igazolható, — mint a Várad Regestrum egy Sárvárra vonatkozó adata alapján állítják,⁴ — hogy a várispánság középpontja eredetileg nem

¹ I. Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Arpád-házi királyok alatt. Bp. 1899. 2. kiadás, I. 55, 405. l. skk. Holub: A királyi vármegyék eredete. Szent István-émlékkönyv. II. 105; 1.

² Scriptores. I. 63. l.

³ Természetes határok hiányában t. i. csak ez lehetett a szétválasztás szempontja. A megyehatár ezen a tájon a középkorban így is állandóan ingadozik, bár ennek részben a birtokosok kérésére fogatosított királyi intézkedések, részben elírások is okai. Átmeneti, bizonytalan területekre nem gondolhatunk. (L. 1330. Dessewffy: Due mete terree, ubi comitatus Zabocz separatur a comitatu Zathmariensi.)

⁴ Reg. Var. 244. l.: 1220. — Kandra K.: A sárvári várispánságról, Századok 1884. 339. l. skk., Karácsonyi J.: Szatmár város eredete, Klebelsberg-émlékkönyv 217. l.

Szatmár, hanem Sárvár lett volna. Ezt a feltevést az is megerősíti, hogy a Várad Regestrum Sárvárjával szomszédos faluk ezen a környéken sem lokalizálhatók, sárvári várispánnak vagy várnépnek pedig Szatmárban éppolyan kevésbé maradt nyoma, mint Ugocsában.¹

Az új ispánság rendelkezett az egykori őrségsorok katonanépével, a hozzájuk tartozó földekkel és alája került az újonnan megszállott terület legnagyobb része, már ott talált kisszámú lakosság s általa hozott emberek egyaránt. Minthogy ebben az időben még sok a hozzáférhető föld s így az erdőhatártól északra és keletre nem látszott szükségesnek felhatolni, amikor pedig egy-két század múlva az erdőségre is sor került, a megváltozott katonai szükségletek és a szerintük alakuló birtokpolitika folytán a nagyobb egységekben eladományozott földek benépesítését már leginkább az új gazdák végezték: ispánsági és királyi népeknek csak az ismert gyepű és a Szamos tágabb környékén maradt számbavehető emléke.²

Ilyen Szamosszeg, melyhez, mint jelentős pontokon fekvő faluihoz általában, a király sokáig ragaszkodott. Ilyen volt Kocsord: okleveles korban már csak vámja van az ispán kezén.³ Közvetlen emléke maradt ispánsági népek birtoklásának a Gyügye melletti Timoteustelkén, a sagittariusok Magasmartján, a várjobbágy-lakta Csengeren.⁴ Ugyaninnen kapunk tudósítást a szomszédos Csengerjánosi eredetéről, míg Óvárinak s a Vármegye nevű helységnek nevéből lehet a várral való kapcsolatra következtetni. Kezdetből fogva a királyi Szatmár és Németi városok. Rechege királyi népei a keleti láp-parton éltek⁵ s a Szamosháton kellett feküdni annak a különben nyomtalanul eltűnt Thoh földnek, melyen valamikor várjobbágyok voltak az urak. Egyes faluk, amilyen a mai Fülöpös- és Pusztadaróc vagy Udvari, nevükben hordják a királyi birtoklás emlékét. Királyi földek fogadhatták be annak idején Besenyő, Olaszi, Oroszi és a besenyő Dob korán betelepült nemzetiségeit.⁶ A

¹ Szabó I. i. m. 79. l. skk.

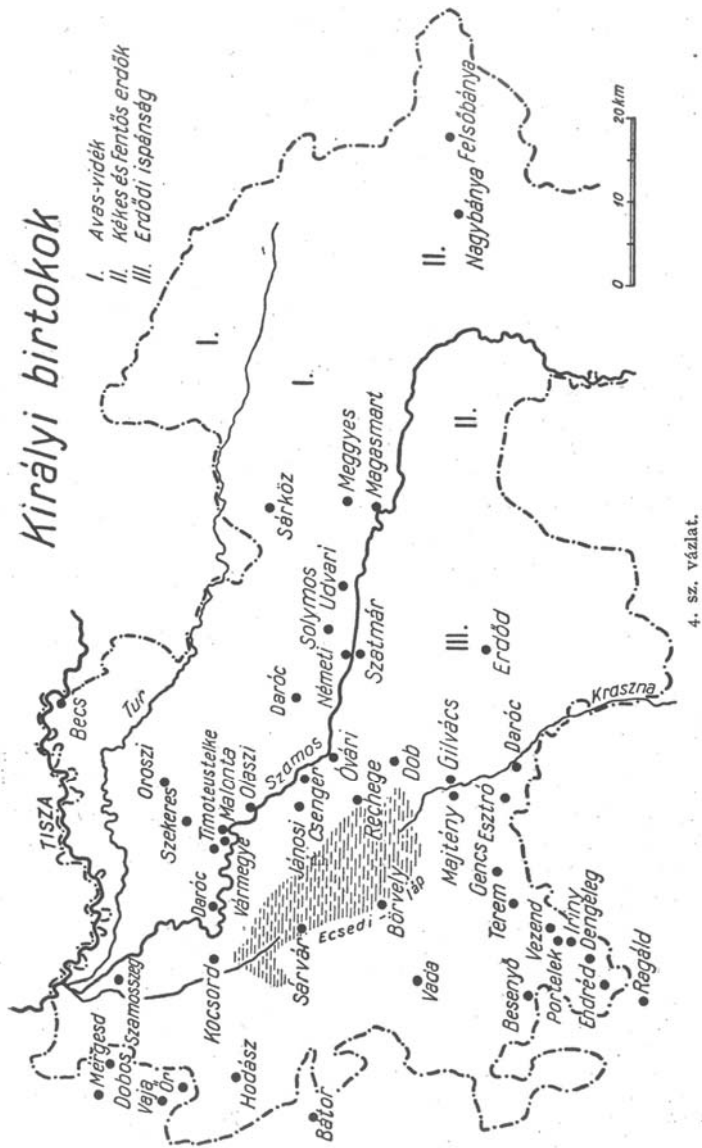
² A hegyek s hegylábak pontjaira esők már más összefüggésbe tartoznak.

³ 1357: Zichy III. 54. l., 1317: Anj. I. 428. l., 1357. Anj. VI. 580. l.

⁴ 1363. Kölcsey, Tarpay 6, 1271: Fejér VII/3. 71. l., 1409.-i átírás: Pl. 31053, 1239: Wenzel XI. 309. l., Erd. M. Gyulay-Kuun.

⁵ 1338: Erd. M. Kemény 57, Fejér VIII/4. 310. l.

⁶ Mályusz E.: A középkori magyar nemzetiségi politika, Századok, 1939. 269. l. — Faluk történetére vonatkozóan itt csak a legfontosabb forrásokat közöljük. A többi az Adattárban található meg.

Szamos-vidék legtöbb kismemes-falvának ismeretlen az eredete. Minthogy azonban javarészt az előbb körülírt várbirtok vidékén fekszenek: itt sem lehet valószínűtlen a feltevés, mely szerint nagy részük valamikor ugyancsak a várszervezet része volt. Egynéhány birtokoscsalád eredete, mint látni fogjuk, támogatja ezt. Vannak végül foltok, ahol egyáltalában nincsenek közvetett bizonyítékaink sem: ilyen helyeken nemzetségek (Gutkeled, Káta) kései betelepülése és más kapcsolatok csak valószínűségét adják meg a királyi alapításnak.

Közvetlen emlékeink vannak még rá az északi, keleti és déli erdőségekből, de ezek megtelepülése már később s elsősorban más tényezők hatására történt: Okleveles időkben is a királyé volt Tiszabecs falu, Meggyes és Sárköz környéke s a hegyes vidék nagy része: Fentős erdejét az 1216-i oklevél szerint Imre király vette ki a várispán hatalma alól; odatartozott a vele mindig együtt szereplő Kékes erdő is. Ezek ketten a Bikó-patak vonalától keletre s az Avas-gerinctől délre fekvő óriási területet foglalták magukba. 1231-i határjárásunk az Avas-vidéket hívja Mika ispán erdejének s lehet, hogy az ispán itt is csak mint a király uradalmának gondviselője szerepel.¹ A XI. században lakatlansága miatt még számításba sem jöhetett és csak jóval később került más irányú megszervezés alá a Krasznától keletre s kb. a Homoród-vonaltól délre fekvő, sokáig őserdő-borította terület. Tudjuk, hogy a magyar királyság—országának erdős részén— a középkorban sok helyen szervezett váraktól és honvédelmi beosztástól független uradalmakat, melyek élén ugyancsak comesek, magyarul erdőispánok állottak. Ilyen volt Zólyom, ilyen Ugocsa s ilyennek kellett állani Dél-Szatmárban, Erdőd falu körül is.² Az önálló erdői ispánság emlékét comeseiről és főespereseiről szóló okleveleink tartották fenn.³ Erdőóvókról itt nem hallunk, az intézmény célja azonban így sem lehet kétséges, ha a tisztségnek — Szatmár közelsége ellenére — az ugocsaival való kapcsolódását⁴ s a táj

¹ Tiszabecs: 1364: Erd. M. Gyulay-Kuun. Meggyes: 1271: Fejér VII/3. 71. l., 1409-i átírás: Dl. 31053. Az 1216- és 1231-i oklevelek forrásait már közöltük. L. még Teleki Pál gr. térképét: Schönherr 358. l.

² Mályusz E.: Túróc megye kialakulása. Bp. 1922. 10. l., Szabó I. i. m. 37. l., Pesty F.: Az eltűnt régi vármegyék, Bp. 1880. I. 137—8. l.

³ 1215: archidiacono de Herdeud; Reg. Var. 198. l., 1264: Woch comiti de Vgocha et de Herdeud, Fejér. IV73. 207.l., 1272: Almus comes de Wgocha et de Erdeud; 1511-i átírás, Ibrányi; 1330: comes de Zothmar et de Erdeud; Károlyi I. 72. l.

⁴ Az 1330-as adat már a beolvadás útját mutatja.

jellegét figyelembe vesszük. Ugocsai kapcsolata és későbbi betelepülése ad fogódzópontot a felállítás idejének megállapításához. Mint hasonlóan fejlett testvérispánsága, ez is a XII. század folyamán kellett, hogy megalakuljon. Területe nemcsak az egész Bükköt foglalta magában,¹ melynek — hiszen akkoriban erdőőrökön kívül nem élt itt más — nem volt még szüksége külön igazgatásra, hanem odatartozott a síkság erdős vidéke is. Magában is valószínűtlen, hogy alig lakott földeknek külön főesperességet szerveztek volna. Éppen az egyházi beosztás sejteti az ispánság határát: Erdőd archidiaconusa egy alkalommal krasznaterebesi ügyben ítélt.²

A szatmári ispánság tisztviselői rendes szereplők minden királyi megyeszervezetben.³ Birtokán élő népei foglalkozásuk szerint különülnek rétegekbe. Katonáskodó elemek elsősorban a gyepükön,⁴ azután Szamos-vidéki telepeken⁵ helyezkedtek el. Ők adják a legmagasabb réteget s a XIII—XIV. századra, ha elnevezés szerint nem is léptek volna be az egységesülő nemességbe, mindenütt független birtokosok már. Castrensisek élnek Vadán, Rechegén, hódászok Hodászon.⁶ Erdőőröknek királyi területen csak a Kékesben maradt emléke, de ilyenek örködték Erdőd vidékén, az Avasban s északnyugaton is.⁷ Udvari, Szekeres, Sólomos és három Daróc esetében a helynevek mutatnak foglalkozásokra. Néhány helység (Szatmár, Németi, Nagybánya, Meggyes) nem sokkal megalakulása után, mások (pl. Szamoszeg, Királydaróc) később kapott kiváltság birtokában a többitől egészen eltérő fejlődésnek indultak.

A várterületek középkori lakóinak népi összetételét nem ismerjük pontosan, de világos, hogy ezeken a később színmagyar vidékeken döntő szerepet már kezdetben is a magyarság ját-

¹ 1383: Erdewdalya, kir. birtok, Erd. M. Wesselényi, 1394. Erdedallya, Lel. Bercs. II. 22, 1391: in districtu de Erdeud: Lel. Stat. D. 212.

² 1215: Reg. Var. 198. l.

³ Comes, curialis comes, pl. 1215. Reg. Var. 198. l., hadnagy, centuriók, poroszlók: 1215. Reg. Var. 196. l.

⁴ Hodászi, bátori és magasmartí sagittariusok, Őr, Dobos lakói, a Lápos őrői és a terem, irinyi és timotheustelki várjobbágyok. L. az egyes helységeknél.

⁵ Thohi (1268. Lel. Stat. J. 117, rosszul Fejér VII/I. 347.1., Szirmay I. 40. l.), csengeri (1239. Wenzel XI. 309. l.) várjobbágyok.

⁶ Vada: 1221. Reg. Var. 261. l., Rechege: 1338. Erd. M. Kemény 57, Fejér VIII/4. 310. l. Hodász: castorinarii, qui Hudaz dicuntur: 1272 < 1511. Ibrányi.

⁷ Kékes: custodes silve és falconariusok: 1216-i okl., Kölcsey-erdőr a Túr mentén: 1181 Szentpétery: Regesta 43—44. l.

szott. A ráánkmaradt várnépevek többsége keresztény-latin elnevezés s viselője nemzetiségéről nem vall közelebbit. Néhány minősíthető teremi és vadai név azonban határozottan magyar nyelvű és csak egyetlen idegen található köztük.¹

A királyi birtokok nagymértékű eladományozása s a vegyes származású közép-, valamint kisenemesség lassú egységesülése és erőre kapása a XIII. század második felére Szatmárban is megérlelte a helyzetet nemesi megye alakulására. Egy 1295-ben tartott nemesi generalis congregatio és Szatmár szolgabírának egy 1299-ből keltezett kiadványa² III. András korára véglegesen kialakult formákat mutatnak, ha a vicecomes és a később szokásos oklevélforma valamivel utóbb bukkan is fel.³ Az 1280-as évek néhány emléke kevéssel előbb jelzi a nemesség jelentős szerepét.⁴ A megyei igazgatás szervezete és a jogkör szélessége nem mutat az országos szokástól elütő sajátosságokat. A főispáni tisztség, mely viselőjének több külön jövedelmi forrást biztosított,⁵ főképp nagybirtokosok kezén van. Alispánok a megye, vagy ritkán szomszéd megyék közép- és kisenemeseiből, szolgabírák, electusok, iuratusok⁶ a helyi kisbirtokosságból kerülnek ki. Szomszéd megyékkel (főképp Szabolccsal és Ugocsával) gyakran együttesen tartott kongregációinak lassanként állandósulószékhelye s egyben a nemesi megye középpontja más próbálkozások után az alkalmas helyen fekvő Csenger lett.⁷

¹ Voyzlou: szláv (Kniezsa). — Itt csak azokat vettük figyelembe, melyeket kétségkívül, az oklevél szavai szerint is várnépek viseltek; több másra a részletes tárgyalásnál kerül sor. Fölösleges volna a magyarságot hangsúlyoznunk — hiszen elvétve előforduló szláv és német nyomokon kívül más az egész megye névanyagában vagy történeti emlékei közt további másfél száz éven át sem található s az akkor feltűnő románok is csak a hegyvidék egyes részein szerepelnek, — ha nem jelent volna meg legutóbb is német szerzőtől erdélyi folyóiratban olyan cikk, mely Iorga alapján a XIII. században élt szatmári «jobagiones castrorum» többségét románnak mondja s a Satu-Mare Altbenennungot a környék koraközépkori románjaival találta ki. (Scherhauser: Zur deutschen Besiedlung der Satmarer Gespanschaft, Siebenburgische Vierteljahrschrift, 1932. 369. l.)

² 1295: Vay II, 1299: Hazai Okm. VII. 283. l.

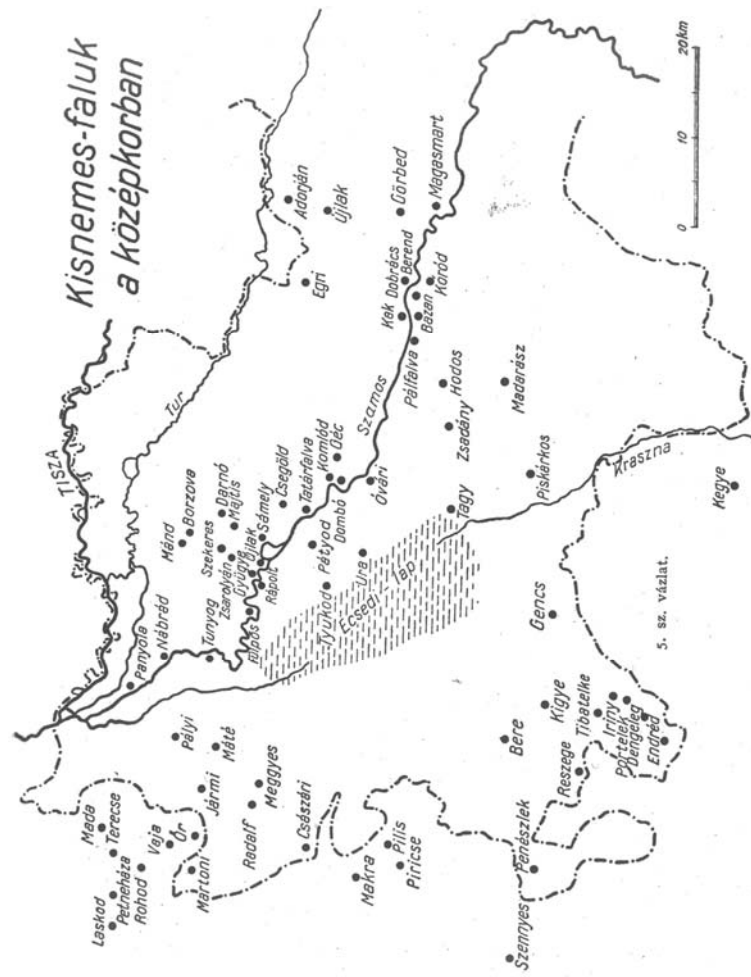
³ Vicecomes: 1316. Anj. I. 410. l., oklevél: 1321. Zichy I. 199. l.

⁴ 1281: fidelibus suis de comitatibus Zothmar et Zabolch existentibus, Dessewffy; 1286: Szatmár és Szabolcs nemesiének, Fejér V/3. 319. l., IV. László kora: Iudices prouincie ex ipsius gracia deputati de Zotmar, Ernszt 6698.

⁵ 1312. Károlyi I. 39. l., 1357. Anj. VI.580. l., 1351. Fejér IX/2.118. l.

⁶ Pl. 1444. Becsky, 1488. Becsky, 1487. Lel. Acta 10.

⁷ Pl. 1426. Kállay, saec. XV. R. II. 417, 1464. Erd. M. Kemény, 1411: ad ... Chenger sedem scilicet iudiciariam solitam comitatus

Gyors fejlődés útját mutatják a kancelláriai szervezet emlékei.¹

Mint a megyei szervezet, úgy az egyházi beosztás alapjait is Szent István király rakta le. Láttuk, hogy áttelepülések emlékeként Szatmár megye egészében az erdélyi püspökséghez csatolódt.² Szatmár volt egyben az erdélyi dioecesis akkori legszélső területe, ezt utóbb is mindig háborítatlanul birtokolhatta: északabbra, a később települt Ugocsáért s Máramarosért még hosszú pereket kellett folytatnia Egerrel³ annak emléképen, hogy az ottani új lakosság mindkét egyházmegye területéről toborzódott.

A később megszilárdult főesperességi beosztás mestersége-sebb és nem fedi pontosan sem a település, sem a világi köz-igazgatás egységeinek határait. XIII—XIV. századi adatok ugyanis arról beszélnek, hogy az erdődi — az erdőispánság határaival egybeeső s annak felbomlásával egyidőben korán megszűnt — archidiaconatuson kívül Szatmár megye területén még két főesperes, a szatmári és az ugocsaí, végezte az egyházi felügyeletet. Kettejük területének határa a Szamos folyó volt.⁴ Ez az elrendezés nyilvánvalóan nem úgy alakult ki, hogy a Szamostól délre már Szent István korában, északra csak száz-kétszáz évvel később, az ugocsaí településsel egyidőben ért meg a helyzet — a népesség növekedése következtében — főesperesség szervezésére. Ellenkezőleg: a Szamos két partja, láttuk, mindig szorosan kapcsolódott egymáshoz s megfigyelhettük: több bizonyítékunk van XI. század elején Szamos fölötti terü-

Zathmar. — Az éveken keresztül Gelényesen tartott gyűléseket a velük járó pusztítások s a falu elszegényedése miatt meg kellett szüntetni: 1351. Sztáray I. 224. l.

¹ 1351: vicecomes ... notario suo preccpisset in registro proscricpionalis inseri ... Anj.V. 500.1., 1411. notarius ... sedis Zathmariensis, Múz. 35, 1518: ... ut moris est, in registrum sive prothocolon illius sedis vestre iudicarie ... comitatus Zathmariensis signari et conscribi fecisset, Károlyi III. 119. l.

² Ortway: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején, Bp. 1891. I. 154. l. skk. — Ezt már — látszólag félrevezető adatok ellenére — Szirmay is felismerte: I. 10. l. Legvilágosabb bizonyosságot azok az oklevelek adnak, melyekben a plébániák egyházmegyei helyét a nemzeti megyei beosztástól teszik függővé: 1330—42: Beke: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulaféhvártt. Történelmi Tár 1889. 587. l., 1434: Kállay, saec. XV. R. III. 82.

³ Ortway i. m. 119, 145—148, 156—7. l.

⁴ 1230-ban Németit az exempció alkalmával a sásvári főesperes alól kell mentesíteni: Fejér III/2. 212. l. A Szamos a határ: Páp. Tiz. 107—8, 116—7, 121—2, 134. l.

látszik, Nyírségre kiterjedő hatáskörrel működött a szoldobágykörüli alesperes.¹

Megyénkben csak egyetlen kivétel, a Szatmárnémetitől északkeletre elterülő erdősvidek faluinak szigetszerű különállása töri meg az erdélyi egyházmegye egységét. Pápai tizedjegyzékek s későbbi oklevelek ugyanis Meggyes, Szinyér, Udvari, Remete, Sárköz, Apa, Lápos, Nagybánya és Újváros plébániáit az egri püspökségbe sorolják.² Nem valószínű, hogy idegen püspök minden jogcím nélkül tette volna rájuk a kezét — maga az erdélyi egyházmegye sem támasztott igényt a területre s Máramarosért folytatott pereiben vagy más követeléseik között ezekről egyáltalán nem esik szó, — olyan telepítésre kell tehát gondolnunk, mely az egri püspökség földjéről irányult Szatmárnak erre a szigetére s melynek befejeztével az áthozott lakók továbbra is régi egyházi fejüknek fizettek tizedet s azután is az ő hatósága alá tartoztak. Nem jelenti ez azt, hogy ők voltak a terület első lakói, sőt még azt sem, hogy a későbbi falukereteiket ők rakták le elsőként, mindössze, hogy megjelenésükkor nem volt egyházi szervezet a vidéken. Mint látni fogjuk, feltevésünket népiségi adatok is erősítik. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy — bár ezt a területet a XIV. század elején lakott faluk nem választották még el Máramarostól s az egri egyházmegye belső közigazgatása is, úgy látszik, odasorozta őket,³ — a telepítés mégsem történhetett onnan. Egyformán valószínűtlenné teszi ezt az ottani népsűrűség s az, hogy a perekben Máramarosnak Szatmárral semmi kapcsolata: mindig csak magában szerepel.

¹ 1350. vicearchidiaconus de ex ista parte Zoldubag, Vay 370, 1390. vicearchidiaconus a parte Zoldubag, Vay 579a.

² Páp. Tíz. 356, 371, 202. l., 1486: Becsky.

³ Ortvay i. m. I. 155. l.